Постать людини в сірому халаті чітко викреслювалась на відкритому горбку. Жовта доріжка між темнозеленими кущами ліщини йшла вгору і раптом, ніби одрізана, заломлювалася. За горбком одкривався простір, перерізаний вузькою щілиною глибокого яру, а за яром сіро-зелена далечінь і небо, вкрите біло-димчастими хмарками.

Халат з ніжно-рожевими смужками — стандартне вбрання для хворих — був явно закороткий для нього. Довгі руки безпомічно й незграбно висіли вздовж тулуба, вузька голова з гострим тонким носом і прямими бровами була, як у сліпих, піднята вгору.

Помітивши мене, він швидко пішов мені назустріч. Тоді відразу спинився і тепер стояв, нерішучий, сповнений вагань, не насмілюючись звернутись до мене. Він ніяково почервонів і дивився вбік, удаючи, немов гілка, листок або птах, схований у глибині куща, цікавлять його найбільше.

Я звернувся до нього тоном, усталеним між лікарем і пацієнтом, що підкреслює різницю між двома людьми, з котрих один володіє необмеженим авторитетом, правом єдиного й виключного присуду, цілитель, геній і маг, могутній і безумовний владар, і другий, один з тих, що позбавлені власного ім'я й всіх життєвих відрізнень, підводяться під загальну категорію хворих. Перший є всемогутніший у своїй умовній величі за Чінгіс-хана, другий є ніщо, підлеглий, нівельований і знищений.

— Ви щось хотіли мені сказати? — спитав я.

Він спалахнув. На його блідому обличчі виступив ніжний, як у дівчини, рум'янець.

Він був худорлявий і виснажений, як людина, що довший час жила надголодь або яка перебуває в стані глибокої моральної депресії.

Зосереджений у собі і насумрений, хоч і без тієї німої й темної пригніченості, що важкими зморшками, як рубцями ран, карбує обличчя, коли недуга огортає людину чорними сутінками хмурого смутку.

— Прошу, — сказав я, підбадьорюючи його, — прошу, я ладен вас слухати.

Він мав вигляд цілком нормальної людини. Спокійний, лагідний, врівноважений, без тієї розхристаної збудженості, яка властива психічним хворим. Високий на зріст, стрункий, з синіми, немов замріяними, очима і ясним відкритим чолом.

Я спостерігав його, хоч він і не належав до моїх пацієнтів. Серед потвор, кретинів, паралізованих, серед фантастичних виродків і недоносків з одвислими й слинявими устами, серед маніяків зі спиненим і відсутнім поглядом, він кидався в вічі. Інші були нелюди, напівлюди, тварини, які вже пізнали, що таке людський гріх і людський злочин; він один справляв враження людини. Ті несли на собі клеймо кари, цей же був чистий. Він становив виняток.

Він мені подобався своєю делікатною боязкістю. Його мрійлива нерішучість, заглиблена в собі відсутність приваблювала мене до нього.

І тепер, щоб заговорити зі мною, він мусив переступити через поріг своєї ніяковости. Спазма кривила йому уста. Він робив зусилля, щоб перебороти свою сором'язливість.

— Докторе! — сказав він нарешті з благанням, — я до вас з просьбою. Не прийміть за зле те, що я вам зараз скажу. Я сподіваюся, докторе, що ви не поставитеся до моєї просьби, як і всі інші, до кого я звертався і для кого я тільки схема з відповідей на анкетні питання, наперед передбачений висновок у залежності від того, як дриґає нога, коли її ударити в коліні молоточком.

Він спинився на мить і з рішучістю, що здавалася остаточною, сказав:

— Я хочу просити вас, докторе, допоможіть мені, щоб мене звільнили звідціля.

Він дивився на мене відкритими, ясними й спокійними, може, надто спокійними очима.

— Я не прохав би вас, якби справа йшла особисто про мене...

Він стримано посміхнувся.

— Справа не в мені, докторе, зовсім не в мені. Що я становлю собою, щоб я мав право претендувати на щось або чогось вимагати для себе? Я не надаю ваги своїй особі, щоб я поважився в своїх особистих дрібних справах вдаватися до вас і турбувати вас, докторе. Мені байдужа моя власна життєва доля, як би вона не склалася. Хіба не все одне, що є зі мною й як мені ведеться, чи я їв сьогодні лікарнянську баланду чи ананаси в шампані?

Я дивився на нього з професійною допитливістю фахівця-психіатра. Він був для мене передусім об'єкт для клінічних спостережень. Я зважував кожну його думку, я стежив за кожною його фразою, за виразом обличчя, за хмаринкою, що мимохіть з'являлася на його обличчі. З пожадливістю мисливця, що стежить сліди своєї здобичі, з жорстокістю слідчого, що не знає вагань, я шукав у ньому ознак психічних порушень. Я намагався вхопитись за нитку, яка дозволила б розплутати вузол його хвороби.

Зрештою й сказаного було цілком досить. Спираючись на ці його відмовлення, взявши до уваги це боязке його й самотнє тікання, ці слова про самозаперечення, годилося б зробити висновок, що я маю справу з типовим прикладом комплексу неповноцінности. Поглинаючи сферу

підсвідомого, почуття власної неповноцінности прориває охоронні бар'єри і, з нестримною силою вирвавшись на поверхню психіки, виявляється в вигляді неврозу.

Це виглядало як дуже правдоподібне припущення!.. Та я й найменше не належав до числа тих лікарів, які в кожній людині бачили хворого. Серед своїх колег, що працювали в лікарні, я був майже єдиний, який не поділяв їх манії трактувати здорових як хворих. Я обстоював право кожної людини вважатись здоровою. Зрештою, хіба з того, що говорив він, не можна було зробити висновка, який цілком заперечував би попереднє припущення, визнати цілком певно, що передо мною була не психічно хвора людина, а мислитель, який з абстрактної ідеї самозаперечення робив для себе правило повсякденного життя, не надаючи ваги зовнішнім умовам життя?

— Повірте, — казав він далі, — тут у лікарні, дозвольте, докторе, називати речі на їх власне ім'я?.. — тут у лікарні для божевільних мені живеться далеко краще, ніж мені досі жилося там, на волі. У мене є стале ліжко спати, мене одягають; я ношу цей прекрасний, теплий і вигідний халат, чудесне убрання сірого кольору з ніжно-рожевими смугами; мене годують просто, але я ситий. Я не мушу ні про що дбати. Я не маю жадних клопотів. Я почуваю, немовби я потрапив до Будинку відпочинку або до найкращого з санаторіїв КСУ[1].

— Ви вмієте знущатися! — зауважив я.

— Я?.. Знущатися?.. Ви помиляєтесь, — із запалом заперечив він. — Прошу вас, докторе, не прийміть моїх слів за жарт. Я цілком твердо оцінюю речі. Якщо б справа йшла виключно про матеріальну сторону життя, то при моїй невибагливості я не мав би жадних підстав скаржитись. Але…

І він глибоко зідхнув і відразу захвилювався.

— Тут у лікарні не можна працювати. Я не маю книг. Мені не дають паперу. Я не маю змоги поїхати до бібліотеки. Я вже не раз підносив це питання. Я звертався до старшого лікаря, до сестер, до санітарів, до вартового при вході. І від усіх них я чую те саме: "У нас режим, товаришу хворий!".

Він стиснув свої довгі тонкі, з м'якими рожевими нігтями пальці.

— Моя розвідка про Ґассенді з філософії 17 століття лишається незакінченою, і я страждаю.

Здригнулись кінчики уст, очі наповнилися сльозами. Він одвернувся вбік. Я зважував.

Чи не годилося зробити припущення про манію величі, що володіла ним?! Скільки їх було тут. Кантів, Геґелів, Тичин і Ґете, Христів і Будд, пророків і мудреців, імператорів і завойовників, поетів і філософів, творців універсальних догм, провісників розумових істин, соціальних систем, що мали ощасливити людство!.. Що ми могли змінити в їх долі? Ми лікували їх збільшеними порціями брому, впорскуваннями мишаку, душами Шарко або ж препаратами для реґулювання функцій залоз.

"Розвідка про Ґассенді". Я відчував жаль. Чи існувала вона в натурі? Чи не був це просто плід маячіння хворої й роздратованої уяви? Або ж, якщо така розвідка й існувала насправді, то чи не було це тільки белькотіння немовляти, безладне нанизування фраз, шал слів, лихоманка позбавлених глузду думок?

— Я бачу, — сказав він гірко, понурюючи голову, — я бачу, докторе, що ви не ймете віри моїм словам! Ви не певні! Ви вагаєтесь!.. Я вас проситиму, докторе, прочитайте в бібліотеці розділи з моєї книги, що були видруковані. Ви побачите самі, чи варто домагатися, щоб дати мені змогу довести мою працю до кінця.

Він знову звів голову й дивився на мене своїми синіми спокійними упокореними очима.

— Шопенґауер, докторе, якось сказав, що суспільство є не сума осіб, що існують, а сукупність мислителів, що існували. Згадуючи про це, я не хочу сказати цим нічого іншого, як тільки те, що праця мислителя має для людства не менше значення, як і кожна інша праця. Я хочу мислити, докторе, а мене замкнули до лікарні разом з божевільними. Я людина, я такий, як і всі, а мене примістили в клітку з мавпами.

Він одвернувся. Він не скінчив, він пішов геть з пониклою головою, і я бачив тягар, що лежав йому на плечах, сум, що гнітив, горе, для якого не було вислову.

За яром сріблився сіро-зелений степ. Біло-синя димчаста височінь неба підносилася мерехтливим сяйвом. Пісок хрумтів під ногами людини, що покинула мене, не зазнавши втіхи. Я почував себе ніяково. Чеснотливість мого сумління була вражена.

* * *

Того вечора я пішов до бібліотеки. Я знайшов його ім'я в каталозі і замовив принести виписані книжки.

Електричне світло з-під ясного абажура високої лампи падало на білі сторінки книжки. Я читав, довкола панувала зосереджена урочиста тиша бібліотеки. Великі вікна відокремлювали два світи, зовнішній світ темряви, зірок, галасу вулиці, нічного запаху дерев, і цей другий світ штучного світла, книг, думки, підпорядкований літерним означенням абетки, реґламенту цифр, формулам елементів.

Я заглибився в читання принесених мені книг. Це були окремі блискуче написані розділи з великої праці, що свідчили про ясний розум і про думку, чітку й величну, сповнену уявою ґрандіозности.

Я читав. Я згадував худорляве, бліде, дещо стомлене й змучене обличчя, і в моїй уяві мимоволі поставав хрумкий і несталий образ Новаліса, образ поета, філософа й мрійника. З широко відкритими очима пророк простував уперед. Відблиски майбутнього відображались у його прозорих синіх очах, глибоких, як гірські озера.

Він писав про філософію 17 століття, сподіваючись, що з її заперечення народиться нова, інша система мислення. Яка?.. Він не давав остаточної відповіді. Але він уже бачив контури нових шляхів. Твердими рисами він креслив їх на мапі майбутнього. Він ще не знав, які обрії одкриються попереду, але він уже дихав солоним повітрям океану, на хвилях якого пливли каравели завойовників, щоб, за безмежністю простору, відкрити для людства новий, обітований світ.

Я вийшов з бібліотеки немов сп'янілий. Я перейшов через вулицю. Жовтий місяць плив на синьому тлі нічного неба. Я ввійшов у сад. Чорні купи дерев стерегли спокій. Вогка прохолода огорнула мене й освіжила мені обличчя. Я скинув капелюха. Я йшов навмання. Я блукав алеями саду. Листя дерев зеленим вогнем спалахувало в світлі електричних ліхтарів. В темряві кущів дзвенів жіночий сміх.

Тієї ночі я заснув спокійним мирним сном.

* * *

Наступного дня мій новий приятель, сповнений сподіванки, уже чекав на мене. Він стояв унизу недалеко од вхідних воріт на повороті широкого брукованого шляху, що, згинаючись півколом, між зелених схилів гори, йшов од трамвайної зупинки вгору до центральних корпусів лікарні.

Я привітався з ним. Я розповів йому про своє враження од його праць. Я подав йому сподіванку на визволення.

— Непорозуміння завжди можливі! — сказав я.

Він просяяв. Він повірив у можливість звільнення. Його обличчя просвітліло ясною радістю.

— Докторе, — в нестримному захваті вигукнув він, — я без міри вам вдячний!.. Людству, щоб існувати й не загинути, бракує доброти й зрозуміння. Ви добрі до мене, бо ви хочете зрозуміти мене.

Він судорожно вхопився за рукав мого піджака.

— Коли б я тільки мав змогу закінчити свою книгу. Ви розумієте, докторе, це ж не просто праця з історії філософії 17 століття, історична розвідка про філософа Ґассенді та його сучасників. Історія для мене — проекція в майбутнє, проект майбутнього. Це той схематичний план, що його викреслило минуле, щоб ми й наші нащадки збудували за ним будівлю. О, як приємно зачерпнути води ще з нескаламучених джерел майбутнього!..

В захопленні, пожадливо, він зазирав мені в вічі.

Не без труда я звільнив свій рукав з його спазматично стиснених пальців. Я хотів уже відійти, але він не одпускав мене від себе. Він тримався за мене, як мала дитина за вбрання матері. Його захват перетворювався в настирливість. Я мусив був вирватись. Мені було прикро, але я примушений був відштовхнути його від себе.

Цей різкий жест, яким я відштовхнув його від себе, вразив його, але що я міг зробити? Я обіцяв вжити всіх заходів, щоб допомогти йому.

Старшого лікаря я знайшов у його службовому кабінеті. Він сидів за столом і писав. Широкий і громіздкий, він заповнював собою крісло. Здавалося, тільки поруччя крісла, охоплюючи його ззовні, обмежували безмірність його тіла. Легкий вітерець роздував кремово-сірі запони на

широких вікнах, приносячи з собою солодкавий запах скошеного і вже прив'ялого сіна.

Лікар поклав перо і повернувся до мене. Простягаючи мені свою важку, кошлату руку, він спитав:

— Що вам, мій молодий друже? З вами щось сталося? Ви чимсь збентежені? Чи не зробили ви якогось чергового несподіваного відкриття, що призведе до перевороту в усій нашій психіатричній науці?

Він завжди зберігав іронічний тон, насмішкуватий і поблажливий, у розмовах із персоналом, лікарями й хворими. Цей тон і те, що він, звертаючись до мене, казав "молодий друг", або "молодий чоловік", дратувало мене. Але я ховав своє незадоволення і робив вигляд, що при ділових розмовах і офіційних службових взаєминах усе це й найменше мене не обходить.

— Я прийшов говорити з приводу нашого пацієнта.

— Якого саме?

Я назвав його прізвище, ім'я й число палати.

— А, знаю!.. Так що ж?

— Я розмовляв з ним. Зовсім психічно здорова людина. Він домагається, щоб його звільнили.

— Вони всі домагаються цього! — відповів лікар.

Він позіхнув. Був ще ранок, але від нього вже тхнуло горілкою.

— Вони всі запевняють, що вони здорові, а що ми, навпаки, божевільні.

— Я не кажу про всіх, — відповів я різко. Як і завжди в розмові з старшим лікарем, мене розбирала гостра проти нього лють. — Я маю на увазі тільки цього одного. Ми робимо злочин, тримаючи його тут. Він не потребує жадної опіки з нашого боку.

— Злочин?.. — перепитав він мене хрипливим голосом хронічного алкоголіка.

Він звів на мене свій важкий нерухомий зір. Він дивився на мене своїми червоними склеротичними очима, напівсхованими під зморшками важких повік. Він астматично дихав. Я бачив перед собою його короткий гострий, як клюв хижака, ніс і тверде підборіддя на його широкому темному обличчі.

— Що таке злочин, мій дорогий друже? Ми їх робимо щодня тисячі!

Я знав лікаря. Він був цинік і скептик. Він любив жінок, горілку й книжки, оправлені в гарні палітурки. Він користувався великим авторитетом у психіатрії і не вірив ні в що і, можливо, саме тому не терпів жадних заперечень.

Але я вирішив не здаватись. Я вирішив довести справу до кінця.

— Я не кажу про тисячі! — вигукнув я нетерпляче. — Я кажу про даний, цілком конкретний і певний випадок.

Старший лікар поклав мені на плече свою волосату руку.

— Яскраво виявлений приклад шизофренії, молодий чоловіче! Класичний приклад, вартий уваги. Раджу, займіться.

Я з обуренням подивився на мого шефа, на його велике темне обличчя, на його під тяжкими зморшками повік зірке хижацьке око яструба.

Мені могли не подобатись ані його байдужість і ледацтво, ані цинічний його епікуреїзм, але я не міг не рахуватися з його досвідом, з розсудливою проникливістю його розуму, з тонкою точністю майже завжди бездоганних його діагнозів.

Але я продовжував обстоювати свою думку. Я уперто твердив:

— Я не можу згодитись. Категорично ні! Жадних ознак хвороби. Цілковита ясність думання!

— І все ж таки!!.

Я знизав плечима.

— Він ще вам нічого не казав про емальовану миску? — спитав мене тоді шеф.

Я похмуро подивився на нього. Ця безглузда манера розмовляти про серйозні речі!.. Я відповів насумрено:

— При чому тут емальована миска? Я зовсім не маю охоти жартувати! Вчора в бібліотеці я читав його філософські твори. Вони геніальні!

— Читати філософські твори пацієнтів, навіть коли вони геніальні, не входить в коло ваших прямих службових обов'язків. Замість цього краще прочитайте історію його хвороби. Це буде корисне й для вас і для нього! — повчально зауважив шеф.

Він поводився зо мною, як з хлопчиком. Я палав гнівом. Я ладен був кинути йому в обличчя якусь грубість, але стримався.

Він нахилив голову і взяв у руку перо, щоб показати, що розмову закінчено. Я вийшов. В безмовній тиші коридору я почув рип одчинюваних дверець шафки, дзвін скла й булькання наливаної рідини. Нещадна пристрасть до алкоголю.

* * *

Я наказав дежурній сестрі розшукати історію пацієнта й негайно принести мені до кабінету.

Я сидів, сповнений люті, і роздратовано стукав пальцями по поруччю крісла.

— Ось прошу! — сказала сестра, безшумно ввійшовши до кімнати.

— Дякую! — сухо відповів я й узяв простягнену мені теку.

Двері я замкнув на ключ. Я не хотів, щоб мені перешкоджали.

Передо мною лежала груба тека з документами й матеріалами. Дати народження, батьки, спадковість. Перенесені хвороби. Освіта, перебіг життя. Після закінчення десятирічки й ІНО аспірантура в ІЧП[2]. В Інституті він спеціалізувався в філософії.

Я перегортаю одзиви про нього професорів і керівників, рекомендації його праць до друку, рецензії, що з'являлися в пресі на його друковані роботи. Усе йде якнайкраще.

Але ось стенограма дискусії в ІЧП з приводу його доповіді: "Етика Ґассенді на тлі механістичної філософії 17 століття". Різнокольорові сторінки тонкого паперу. Сліпий друк копії.

Я читаю зміст виступів. Його обвинувачують у протягуванні ідеалістичної контрабанди, в фідеїзмі, попівстві, антимарксистських ухилах, в геґеліянстві, плехановщині, деборінщині. Йому закидають зв'язки з ворогами народу. Брак пильности з його боку. Його праці оголошені вилазками класового ворога.

Сакральне слово виголошено. Катастрофа сталася. Людина зійшла на ешафот. Трикутній шматок важкої криці з холодним блиском упав униз. Голова, одрубана ножем гільйотини, покотилася до кошика. Візок з трупами прогуркотів по бруківці.

Усе інше тільки подробиці, дрібні необов'язкові деталі. Стандартна формула канцелярського протоколу. Постанова за підписом директора: за протягування ідеалістичних концепцій зі складу аспірантури такого-то ім'ярека виключити.

Людини більше немає, є труп, не-людина, тінь, двійник людини, буття тіні, ілюзія існування. Штучний Голем, тулуб, зроблений з глини, буття заблуканого привиду.

Усе, що б він не робив, стає умовністю, необов'язковою ні для кого, ні для нього, ані для інших. Слідами від дотику пальців людини-невидимки. Він носить капелюха на голові, якої немає. Огортає шарф довкола відсутньої шиї. Стоптані черевики взуті на ноги, що йому не належать.

Мрець живе неживим життям вигаданої істоти. Він живе в світі, реальність якого умовна. Можливості наукової роботи для нього закрилися. Те, що він ще може робити, сприймає він як каторгу або знущання. Він влаштовується на посаду вчителя до трудової школи, але

він і найменшого поняття не має про те, що він має викладати. Він навіть не намагається пристосувати свій виклад до розуміння 11-річних хлопчиків. Хлопчикам, у яких на думці футбол, він розповідає про теоретичні розходження між Ґассенді й Декартом. З нього жаден педагог. На його лекціях стоїть галас і гуркіт, учні входять і виходять, в проходах між партами гуляють у довгої лози. На нього не звертають жадної уваги, так, ніби його зовсім не було в класі.

Та й чи є він насправді?

Його немає. Є зв'язок ланок, що їх фатальної взаємозалежності він розірвати не здібний. За деякий час у школі стає відомим факт його звільнення з аспірантури й причини цього, обвинувачення, висунені проти нього в Інституті червоної професури.

За приховання класово ворожої діяльности, він, як соціально чужий елемент, здіймається з роботи в школі. Я читаю записку райінспектора наросвіти, не позбавлену ортографічних помилок, що остаточно вирішала його долю. Його звільнено зі школи, виключено з профспілки. Усі шляхи для нього замкнені. Тепер він ніщо. Він безробітний.

Буття людини визначають речі. У нього немає жадних речей, нічого з того, що робить людину людиною. У нього немає ні мешкання, ні грошей, ані одягу. Нічого, окрім клунка з рукописами, якого він завжди носить з собою. На ньому ґумовий плащ, піджак без ґудзиків, застьобнутий булавкою, жадної білизни, широкі сіро-зелені брезентові штани, які носять биндюжники в гаванях портових міст, подерті черевики, підібрані на якомусь смітнику.

Він спить у парадних на цементовій підлозі, підклавши під голову цеглину, якщо йому щастить вислизнути з-під уваги двірників, що б'ють і женуть його, з прокляттями будять і проганяють його геть серед ночі. Коли він встигає заховатись, він примощується спати на купах вугілля

коло казанів центрального опалення. Його обід — склянка компоту або киселю й шматок хліба. Він живе надголодь.

Я одсовую теку в сторону. Вона мені не потрібна більше. Я вже нічого не знайду в ній для себе.

Я закидаю руки за потилицю і заплющую очі. Опираючись об спинку крісла, я похитуюсь. Похитуюсь, як сліпі старці при вході до цвинтаря, що вигукують, благаючи милостивців возчувствовати!

Я домальовую в уяві те, що лишилось невідображеним у цих паперах. Конструюю його думки. Творю його таким, яким він повинен бути, не може не бути, відтворюю логіку його алогізму.

Він філософ і, як філософ, він намагається усвідомити те буття, що він його веде, знайти для нього раціональне визначення, підпорядкувати його абстрактно загальній формулі. Він звик мислити систематично. Усе, що він думає, він підпорядковує одній і тій самій думці: я не зробив жадного злочину. Його свідомість отруєна почуттям власної безневинности. Це єдине, про що він думає й може думати. Жадної іншої думки, окрім думки про свою безневинність.

Ця думка розкладає його свідомість.

Жадного пристановища. Глибока ніч. Він раптом прокидається од різкого удару носаком у бік. Двірник, од якого тхне денатуратом, схоплює його за груди й трясе його. Піджак тріщить по всіх швах. І згадка про долю вбрання поглинає все інше. Двірник тягне його вниз, одчиняє двері й викидає на вулицю, в сніг, в темряву ночі. Він підводиться й мовчки, похитуючись, іде далі, в сподіванці знайти випадково незамкнені двері.

Я палю цигарку. Я стежу за ніжним блакитним колом тютюнового диму, що повільно тане в повітрі. Я гадаю, що його звичка мислити

логічно — повинна була стати ґрунтом, на якому почалася руйнація його психіки. У нього повинно було скластися хворобливе враження необхідности, певність, що все, що він не робив би і не казав, ставало, мусило було ставати приводом для обвинувачень його в ніколи не зроблених злочинах.

Але при чім тут емальована миска? Ця миска, про яку згадував шеф, лишається поки що для мене загадкою.

* * *

Я натиснув на кнопку дзвінка й викликаю сестру. Мовчки простягаю їй теку. Тоді закурюю цигарку, підводжуся з крісла й виходжу з кімнати в сад.

Я досить швидко знаходжу мого пацієнта й ми сідаємо з ним на лавочку. Перед нами широка галявина з сіном, що солодкаво в'яне в копицях, білі стіни головного будинка, за зелом дерев бані церкви з божевільно-урочистими фресками Врубеля.

Ми розмовляємо. Він з довірою торкається моєї руки. Він з довірою дивиться на мене своїми тихими ясними очима. Він прагне співчуття.

Я намагаюся не дивитись на нього. Я приймаю замкнений і відсутній вигляд. На мені білий халат лікаря, на ньому сірий з рожевими смужками халат хворого. Він для мене порядкове число в книзі для записів, ланка доктрини, об'єкт для перевірки наслідків лікування інсуліном.

Він сповідався. Він довіряв мені. З остаточною щирістю він розповідав мені про свої найглибші таємниці. Він плекав надію, що я єдиний його друг у цьому ворожому світі, що оточує його й прагне знищити.

— О, докторе, як важко здоровій і нормальній людині жити в оточенні цих хворих, серед цих мавп, що носять машкари людей.

Він зідхнув. П'ятерицею він одкидає волосся, що широкими пасмами спадає йому на високе ясне чоло філософа.

— Ви не повірите мені, любий докторе, але вони здібні без жадних підстав для того обвинувачувати цілком безневинну людину в ніколи не зроблених злочинах і вимагають у тому зізнань. Світ збожеволів, докторе, кажу я вам.

Він щільно присувається до мене, щоб відкрити мені лише йому знану тайну.

— Ось, приміром, візьміть для прикладу, докторе, мене! Я ніякий не злочинець. За ціле життя своє не зробив жадного злочину. Припустімо, я спав по будинкових підворотнях, і двірники переслідували мене за це, бо казали, що я розношу воші і це не полагається за правилами, бо я ж непрописаний. Я ходив до міліції, просив, щоб мене прописали до якоїсь підворотні, щоб я не порушував правил, але ж мені відмовили. І не дали жадного папірця. Що ж я міг зробити, докторе?

Він допитливо з тривогою дивиться на мене. Мені хотілося плакати. Я примусив себе посміхнутись.

Він зрадів.

— Ну, от, бачите, докторе, ви навіть посміхнулися! Очевидно, я жаден злочинець. За ціле життя своє я не зробив жадного злочину!.. Тим часом…

Боязко й обережно він обернувся навкруги. Він знизив голос. Пошепки він сказав:

— Тим часом я їм хліб, а вони кажуть, що я злодій!

Жах сповнював його слова. Він уп'явся пальцями мені в руку.

— Я їм суп з емальованої зеленої миски, як і всі, разом з усіма ними за столом їдальні, а вони обвинувачують, що я вбивця.

Він зціпив зуби. Він одвів свій зір убік.

Я підвівся. Я квапливо попрощався з ним, я попросив пробачення:

— Пробачте, — сказав я, — але я мушу йти. На мене чекають. Ми ще колись поговоримо з вами про це.

Я нічим не міг допомогти йому. Нічим!.. Цілковитий і остаточний розлад свідомости, пов'язування уявлень між собою непов'язаних, довільне й химерне асоціювання речей взаємно непідпорядкованих, явищ, між якими немає ніякого зв'язку.

Шизофренія! У цьому не могло бути жадного сумніву.

Я повернувся й натрапив на лікаря. Від нього пахло важким горілчаним перегаром. Він астматичне дихав. Я бачив його червоні очі, напівсховані під зморшками тяжких повік, короткий гострий ніс степового хижака й тверде уперте підборіддя.

— Ну що, — спитав він уїдливо, — упевнились?

Я дивився на нього збентежено й похмуро. Я не відповів йому нічого. Я опустив голову.

Він поклав свою велику, поросту густим чорним волоссям руку мені на плече.

_ Чудовий, кристалево чистий клінічний зразок захворювання на шизофренію. Приклад, вартий спеціальної уваги з вашого боку, раджу зайнятись ним, але уникайте при цьому ілюзій, мій молодий друже, і завжди починайте свою аналізу з історії хвороби.

Я мовчав. Я дивився в далечінь. Постать людини з понурою головою в сірому халаті чітко викреслювалась на тлі сіро-зеленого неба. Вузькохвоста пташка з тонкими ніжками, дрібно підстрибуючи, пробігла по стежці. Солодкий аромат свіжого сіна млосно застиг у нерухомому повітрі.